'Stenaid o hen weisg 'Stiniog

Gan **Steffan ab Owain**

FEL Y mwyafrif o bethau sy'n ymwneud â hanes Blaenau Ffestiniog anodd iawn fyddai sôn am ei hargraffwyr a'i gweisg heb ddweud gair am ddatblygiad a thwf y dref ei hun. Felly, dyma gip ar y twf hwn gan ddechrau gyda phoblogaeth plwyf Ffestiniog yn ystod y cyfnod 1801–1901. Dyma ddetholiad o boblogaeth blynyddoedd y cyfrifiad:
1801 — 732; 1841 — 3,138; 1861 — 4,553; 1871 — 8,055; 1881 — 11,234; 1901 — 11,434.'

Â phrif fod angen dweud, mai'r alwad am weithwyr yn chwareli llechi — yn ogystal ag agor rhai o'r newydd — a achosodd i'r boblogaeth chwyddo cymaint yn ystod y cyfnod.

Wrth reswm, bu'n rhaid darparu ar gyfer anghenion y gymdeithas newydd. Ac o ganlyniad, codwyd cannoedd o dai newydd, a rhai degau o stordai, a siopau. Erbyn dechrau'r 1870 roeddynt wedi adeiladu nifer sylweddol o gapeli yma, tair eglwys newydd, amryw o ysgolion dyddiol, ysbyty, neuadd gyhoeddus a marchnadfa. Ac amryw o dafarnau a thai bwyta wedi eu hagor hwnt ac yma yn y dref.

Yn wir, yn ôl *Cyfarwyddiadur Worrall*, roedd yn y Blaenau oddeutu diwedd y flwyddyn 1872 amrywiaeth fawr o fusnesau. Ar wahân i'r diwydiant llechi a'r diwydiant amaethyddol ar gyrrion y dref ifanc, ceid dewis da o fasnach o fewn y dref ei hun — busnesau megis pobyddion, cigyddion, groseriaid, gwerthwyr ffrwythau, gwerthwyr blawd, a.y.b. Ymhlith y siopau eraill a geid yma roedd sipau dillad (o bob math), sipau llestri, fferyllwyr, gwerthwyr nwyddau haearn, ac ati. Yr adeg honno roedd yn y dref gryn dipyn o gryddion, teilwriaid, gofaint, seiri coed a seiri meini, yn ogystal ag un neu ddau o blymwyr, paentwyr a gwydrwyr. Yng nghanol y Blaenau ceid dau fanc, yn ogystal â dwy orsaf ar gyfer y rheilffyrdd cul. Ceid hefyd swyddfa bost a swyddfa yswiriant yno. Ar ochr ddwyreiniol y dref codwyd gwaith nwy, ac i lawr yn ardal Tanygrisiau, ceid ymhlith nifer o bethau eraill, melin wlân a ffowndri haearn.

Yn ogystal â'r rhai a enwyd eisoes ceid y canlynol hefyd: tri llawfeddyg, un cyfreithiwr, un ocsiwniar, un barbwr proffesiyno, un ffotograffydd, un fframiwr lluniau — ac o fwy o ddiddordeb i'r darllenwyr efallai — pedwar gwerthwr llyfrau ac un wasg.

Ond dirywio'n raddol (a gwella'n ysbeidiol) a wnaeth y diwydiant llechi yn y ganrif yma ac o'r herwydd, effeithiodd ar y dref a'i phobl — a'r effaith yn dal hyd heddiw.

* * * *

GWASG a agorwyd yn Ionawr 1872 gan ddau ŵr ifanc â'r cyfenwau Jones ac Evans fe gredir oedd gwasg gyntaf tref Blaenau Ffestiniog. Sut bynnag, nid yw'r gred yn gywir, oherwydd bu o leiaf un wasg ar waith yn y dref cyn dyddiau'r wasg yma. Enw'r wasg honno oedd 'D. J. Thomas, Argraffydd & C. Four Crosses, Ffestiniog'. Tybiwn mai rywdro yn y flwyddyn 1869 y sefydlwyd hon.

Y dystiolaeth parthed hyn, er ychydig yn simsan, yw'r ddwy gyfrol a argraffwyd yno yn 1869. Enw'r gyntaf yw *Y Traethiadur Gwyddorawl*, gan T. Taliesin Jones, ac enw'r ail yw *Dyddanydd yr Aelwyd*, gan Robert Hughes (Mynyddig). Hyd yn hyn, gallaf ddweud nad wyf wedi gweld affliw o ddim byd a gafodd ei argraffu yn 'Stiniog cyn y flwyddyn hon.

Ond, gan fod dyddiad arall i'w gael ar ail dudalen y llyfryn *Dyddanydd yr Aelwyd*, sef 1870 ar dudalen Y Cynnwys, mae'n rhaid i mi ofyn y cwestiwn hwn yma — ai *Y Traethiadur Fwyddorawl* oedd y gyfrol gyntaf i weld golau dydd yn hanes hen weisg 'Stiniog?

Yn ôl a welais, ychydig iawn a argraffwyd gan wasg D. J. Thomas yn 1870, ac er i'r flwyddyn ddilynol fod yn dipyn mwy cynhyrchiol iddo, ni chredaf i'r wasg argraffu un gair o dan enw 'D. J. Thomas, Fourcrosses' byth wedyn. Awgrymaf fod y busnes wedi dirwyn i ben rywdro yn y flwyddyn 1871, ac o bosib', ei fod wedi ei osod ar y farchnad ac i Jones ac Evans ei brynu ganddo.

Beth bynnag am hynny, beth am gael golwg sydyn ar ychydig enghreifftiau eraill o'r mân-lyfrau, taflenni a thocynnau a argraffwyd gan y wasg pan oedd hi ym meddiant D. J. Thomas: *Adfywiad Crefyddol*, gan Edward Davies, Dowlais (1870); *Y Lloffydd, sef Casgliad o Gyfansoddiadau Amrywiaethol o dan olygyddiaeth y Parch. T. J. Humphreys, Blaenau Ffestiniog* (1890); Tocyn 1/– 'Cyngerdd ymadawol R. C. Williams, Caernarvon (Enillydd Ysgoloriaeth leisiol a hanner can punt yng Nghaerfyrddin) ym Marchnadfa y Blaenau, Nos Iau, Ebrill 21, 1870'; *Trydyddarddeg adroddiad ar hugain cangen Beibl Gymdeithas chwarelau a chymmydogaeth Blaenau Ffestiniog am y flwyddyn 1870*, (1871); *Traethawd ar y pwysigrwydd i'r Gweithiwr iawn ddefnyddio ei ennillion*, (Buddugol yn ail Gystadleuaeth lenyddol Chwarel y Llechwedd 1870) gan John Evans, (1871); *America, (Gyda Railway Map o'r Unol Daleithiau a Canada). Tiroedd rhad i'w cael, a'r ffordd i'w meddiannu.* (1871).

* * * *

OND BETH am hanes D. J. Thomas ei hun. Credaf mai Daniel Jones Thomas oedd enw llawn yr argraffwr hwn a'i fod yn enedigol o Lerpwl. Hoffwn gael cadarnhad ai'r D. J. Thomas yma oedd yn argraffu yn Aberdâr yn yr 1860au. Yn ôl a ddarllenais, 'roedd gan un D. J. Thomas wasg yn 19 a 20 Heol Caerdydd, Aberdâr o tua'r flwyddyn 1861 hyd tua 1869. Bu'n argraffu *Y Gwyliedydd: Cofnodydd Misol Prif Symudiadau y Bedyddwyr Trwy'r Byd* yno am tua pedair blynedd. Yn wir, yr enw a roddodd ar ei argraffty yno oedd 'Swyddfa'r Gwyliaedydd'.

Bu ei wasg yn gysylltiedig ag amryw o gyhoeddiadau'r Bedyddwyr yn y De, e.e. yn ystod 1864 argraffwyd *Seren Gomer* a'r *Bedyddiwr* yn ei swyddfa, ac yn 1865 cyhoeddid *Y Winllan* yno ar gyfer — 'Plant Bedyddwyr y De'.

(I Dudalen 19)

(O Dudalen 17)

A beth sy'n cyfri amdano? Pam y gwanychu hwn mewn ffydd? Ateb Williams mewn dilyniant o emynau, tua diwedd traean cyntaf 'Y Môr o Wydr' ydi mai ei bechod, grym ei euogrwydd, sy'n tanseilio'r ymddiriedaeth yng Nghrist. Dyma rai penillion:

Y mae ofn yn fy nghalon,
Gan mor lleied yw fy ngrym,
Rhag rhyw awr i'm temtasiynau
Creulon i fy ngwneud yn ddim:
Nid oes gryfder
Trwy fy ysbryd mewn un man.

Mae dyfnderoedd anghrediniaeth,
Wedi'm rhoddi'n lleng a gwan,
Pechod yn fy ngwneud i ofni,
Ofni yn fy rhwystro i'r lan;
Gwna i mi gredu,
Dyma'm henaid wrth ei fodd.

Oll o mewn nid oes ond t'wyllwch,
Oll o mewn nid oes ond poen,
Rhyw ddyeithrwch oer di-gariad,
At y croeshoeliedig Oen;
O na roddit
I mi, Arglwydd, dy fwynhau.

'Rhyw ddyeithrwch oer di-gariad', sylwch; dyna gyfleu yn effeithiol yr ofn a'r pryder dwfn oedd yn gafael ar brydiau mewn rhai oedd *wedi* profi gwefr tröedigaeth. A dyma bennill arall:

Weithiau bron yr wyf a chredu
Che's erioed effeithiol ras,
Credu bron mai fy mhechodau,
Yn y diwedd bia'r ma's;
Dwg fi Arglwydd,
Dwg fi o'r caethiwed hyn.

Ac ni allaf ymatal rhag troi at y mynegiant mwyaf chwerw-drist o hyn, o bosibl, yn holl waith Williams:

Y mae arnaf fil o ofnau
Ofnau mawrion o bob gradd,
Oll yn gwasgu gyda'u gilydd
Ar fy ysbryd bron fy lladd;
Nid oes gallu all gonewero,
Torf o elynion sydd yn un,
Congcro ofn, gelyn mwyaf,
Ond dy allu di dy hun.

Ofni'r wyf na's ce's faddeuant,
Ac na's caf faddeuant mwy,
Ofni'n fynych na che's olwg,
Etto ar dy farwol glwy';
Ofni bod fy meiau'n taro,
Yn erbyn iechydwriaeth rad,
Ac na chaiff fy enaid egwan,
Fyth ei olchi yn y gwa'd.

. . . .

Nid oes awel fach yn dyfod,
Fyth o'r gogledd draw na'r de',
Nad yw yn fy ysbryd ofnog,
Yma'n fuan gael ei lle;
Nid oes gweddi, nid oes oedfa,
Nid oes cam ro'i ar y don,
Nad yw ofn yn teyrnasu
Yn ddirgelaidd tan fy mron.

Ac o ystyried nad yw Anghrediniaeth *yn ddim ond un* o'r rhwystrau sydd ar y daith — heb sôn am demtasiynau, gwyriadau, amheuon, gau-athrawiaethau a sawl cyflwr ysbrydol difaol — hawdd gweld waith mor araf ac anodd ydi'r gwaith o *buro'r* credadun, o'i sancteiddio ar gyfer gogoniant.

* * * *

OND, fel y dwedwyd yn gynharach, nid yw'r daith heb ei chysuron a'i munudau ac oriau o lawenydd ac y mae, fel y medrid disgwyl, swm mawr o ganu Williams yn seinio'r nodau cysurus a buddugoliaethus hyn. Gellid dyfynnu llu o benillion o'r 'Môr o Wydr' ond mi fodlona i ar y diwedd fel hyn ar droi at un o'i emynau mwyaf rhyfeddol o:

Mi dafla maich oddiar fy ngwar,
Wrth deimlo dwyfol loes,
Euogrwydd fel mynyddau'r byd,
Dry yn ganu wrth dy groes.

Os edrych wnaf i'r dwyrain draw,
Os edrych wnaf i'r de',
Yn mhlith y fu, neu yntau ddaw,
'D oes tebyg iddo fe.

Fe rodd ei ddwylo pur ar led,
Fe wisgodd goron ddrain;
Er mwyn i'r brwnt gael bod yn wyn
Fel hyfryd liain main.

Esgyn a wnaeth i entrych ne',
I eiriol dros y gwan;
Fe sugna f'enaid inau'n lan
I'w fynwes yn y man.

Ac yma caf fod gydag ef,
Pan el y byd ar dan,
Ac edrych yn ei hyfryd wedd,
Gan' harddach nag o'r bla'n.

Rhodd

Pe carech gael copïau o Barddas, rhifynnau 1-3, 5 a 10 cysylltwch âr Parchedig Dafydd Wyn Wiliam, Llwyn Llinos, Bodedern, Môn (740858).